

JACKOVICS MARIANNA
(Ungvár)

Szlávizmusok a szövés-fonás szókincsében a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban

A magyar törzsek már a VII. század végétől kapcsolatban álltak a keleti szláv törzsekkel, a legszorosabb kontaktusban azonban a Duna-medencében éltek, ahol a magyarokat több mint ezer évig fűzte közvetlen nyelvi, gazdasági és kulturális kapcsolat a szlávokhoz. A magyarok és a keleti szlávok, később ukránok közötti kapcsolatok nyomot hagytak a nyelvek lexikájában. A gyűjtött jövevényszavak vizsgálatának történelmi értéke van, hiszen a szlávok más népekkel való történelmi, gazdasági, kulturális kapcsolatáról tanúskodnak.

A szlávizmusok kérdésével a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban sokan foglalkoztak: P. Lizanec, Sz. Bernstein, G. Klepikova, Baleckij Emil, Dezső László stb. Nem térünk ki e művek elemzésére, röviden azokról a szlávizmusokról beszélünk, amelyeket a magyarok a szövés-fonás témakörében vettek át.

A szövés-fonás mesterségét a szlávok magas színvonalon művelte, ezért érthető, hogy több szláv jövevényszó került be a magyar nyelvbe e témakörből. Ezeknek egy részét vizsgálom történelmi-etimológiai szempontból „A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak II. kötete alapján.

A „*két farúd, amellyel áztatáskor a kendercsomókat összefogják*” (lásd 23–32. kutatópontok) jelentéssel három szláv eredetű lexéma él: ’*pamacs*’, ’*pózna*’, ’*cserepcsép*’ [Lizanec 1996, 641. sz. térkép].

A *pamacs* első előfordulása 1784. A szócsalád alapja a *pamacsol* ige, szláv eredetű. Megtalálható a *pomočiti*, vagy az orosz *помочить* „beáztat, megnedvesít” jelentésben. A magyar szó szláv forrása nem határozható meg (TESz, III. 77.), ugyanakkor a *мочило* terminust már rögzítik a XV. század eleji ukrán nyelvemlékek. Érdekességként említhetjük, hogy foglalkozást jelölő származékszavai is: a *мочилар* – ’az, aki ássa az áztatót’ (pl. *Мочило копле мочилар*’ Rahói járás) vagy a *мочыл’а* megnevezés ’az az asszony, aki áztatja a kendert’ (pl. *Томá, шчо мочит ко́лони*’i (Técsői járás) használatosak voltak az ukrán/ruszin nyelvjárásokban [Дзензелівський 1967, 189]. Feltételezésünk szerint a *pamacs* szó a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokból került be a magyar nyelvjárásokba. Beregrákoson, Szernyén, Csongoron és Dercenben megtalálható még a *potokrud* összetétel ugyanebben a jelentésben, egyedül Bótrágyon a *pamacsrud*, Fancsikán pedig a *cserepcséprud*.

A következő vizsgált lexéma a *pózna*, melynek első hivatalos előfordulása 1551. A kárpátukránban *паузина/навузина* formában használatos még a ’száraz ág a kazal védelmére, betakarására’ jelentésben. A *póznát* közvetlenül a kárpátukrán nyelvjárásokból kölcsönözték a magyarok. A szlovákból (*pavúz, pavuza*) nem magyarázható az eredet, mert ott nem található meg az -n szuffixum, amely viszont széleskörűen elterjedt a kárpátukrán nyelvjárásokban. A *cserepcsép* szóösszetétel mindkét tagja 1395-ben került a magyar nyelvbe, feltehetőleg a déli szláv nyelvekből. A magyar *cserep* forrása főként azért keresendő a déli szláv nyelvekben, mert a magyar szó régi jelentései, mint például az ’agyagedény’ vagy az 1525-ben bekerült ’tetőcserep’ jelentések csak ott vannak meg (TESz, I. 508.). A *csép* lexéma megvan a bolgár nyelvben

'*уен*' 'a láncfonalakat szétválasztó pálca', a szlovénben *cěp* '(kötél) szál, pászma' jelentéssel. A magyarba egy déli szláv nyelvemlékbeli *cěpъ*, esetleg egy többes számú *cěpi* kerülhetett át (TESz., I. 500.).

A „*kihegyezett farúd, amellyel áztatáskor a vízbe rakott kendercsomókat a mederhez rögzítik*” jelentésű lexémák közül (karó, cövek, szúrófa, pöszke, horgasfa) szláv eredetű a *cölöp* [Lizanec 1996, 642. sz. térkép], amely 1651-ben került a magyar nyelvbe 'földbe vert oszlop' jelentésben. A legrégebb magyar alak a *szolop* lehetett, ebből fejlődhetett a *colop* és a *cělčp*, *cölöp*. A nyelvújítás korában vált tájszóból köznyelvivé (TESz, I. 457.).

A „kenderszálak fésülésére” való eszköz a magyarban a szláv eredetű *gereben* [Lizanec 1996, 650. sz. térkép], első előfordulása is ilyen jelentéssel szerepel 1405-ről. A *gerebeny* (*gereben*) az Ungvári, a Munkácsi és részben a Beregszászi járásban él. Szlatinán, Gyertyánligeten és Terebesen teljesen hiányzanak ezek a reáliák. A magyarba egy déli szláv vagy szlovák *grebenъ* 'gereben' kerülhetett át szóeleji mássalhangzótorlódás feloldásával (TESz, I. 1049.). A kárpátukrán nyelvjárásokban (Nagybereznai, Perecsenyi, Munkácsi, Szolyvai, Volóci, Irsavai, Nagyszőlősi, Mizshirjai járásban) viszont erre a fogalomra a *учим*, *уч'им*, *у'у'им* nevet használják.

Jellegetesen szláv eredetű a *guzsaly* – 'kézi fonáshoz használatos eszköz' szavunk, bekerülésének dátuma 1405. Szöösszetételben: pl. *Guzsalytalp*, *guzsalypálca*, *guzsalyrúd*, *guzsajszár*, *guzsalyvessző* két térképen találkozunk vele [Lizanec 1996, 655., 666. sz. térkép]. A magyarba talán a kárpátukránból, illetve a szlovákból került át szóeleji *k-g* megfeleléssel. Valószínű, hogy a *kuzel* kifejezést sem használta a magyarság addig, amíg a szláv népekkel való érintkezése során át nem vette. Az északi népek fonásmódjának bemutatására szolgál az a rajz, amelyet a XVI. századból származó Olaus Magnus svéd történetíró munkájában láthatunk: a nő guzsaly nélkül, a fejére kötött kenderből húzza a szálakat s így fon a szájában tartott forgács világló lángjának fényénél. A lettek régi fonási módja pedig például azt mutatja, hogy hogyan lehet a hónalj alá tett kenderből a bal kézzel húzogatva a jobb kézben lévő orsóval fonni guzsaly nélkül. [Gönyei 1936, 9] A *kerekesguzsaly*, *rokka*, *kutyakerekes*, *kecskeguzsaly* [Lizanec 1996, 660. sz. térkép] lexémák közül a *kerekesguzsaly* előfordulása az atlasz kutatópontjain százalékarányban a többihez képest 91, 9 százalék. Viszonyításképpen a germán eredetű *rokka* előfordulásának százalékaránya pedig – 13, 8 %.

A *vitrola* címszó [Lizanec 1996, 663 sz. térkép] déli szláv eredetű, hivatalosan 1395-ben került a magyar nyelvbe. A TESz nem tünteti fel a nyelvjárásokban élő jelentést, nevezetesen a „*kerekesguzsaly*nak az a része, amely az orsó körül forog, és az összesodrott fonalat föltekéri”. Előfordulási formái pl. a bolgárban *вѣтрѣло*, szlovén *vetrilo*, ukránban *вѣтрѣло* (TESz., III. 1164–1165). A vizsgált lexéma százalékban számított előfordulása a többivel szemben (pl. szárnya, talu, tolla, kelep, kelepce, repülő) – 44, 4 %.

Három lexéma él az „*asszonyok és lányok összejövetele*” jelentés megjelölésére: *kaláka* (1630), *fonó*, *fonóka* [Lizanec 1996, 664. sz. térkép]. Szemantikai érdekességként említem, hogy a kalákát 1838-ban „lármas veszekedés, verekedés” jelentésben jegyezték fel. Viszont a román átvétel 'közös önkéntes munka; az ezt követő mulatság' jelentéssel a déli szláv nyelvekből való (TESz, II. 316.). A *fonó*, az 1798-ban hivatalosan bejegyzett *fonóka* a *fon* ige származékai, amely ősi örökség a finnugor, illetőleg az uráli korból (TESz, I. 946.). Ezek százalékaránya tehát a vizsgált területen 100 % a *fonó*, *fonóka*, 22,

2 % pedig a *kaláka* javára.

Az *esztováta* 'szövöszék' hivatalos előfordulása 1561 [Lizanec 1996, 674 sz. térkép]. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban, 100 %-os előfordulásban él még az *esztováta*, *eszváta*, *szátva*, *szátyiva* forma is, melyeknek forrása a déli szláv *stativa*, melyből a magyar változatok a szóeleji torlódás feloldásával, hangrendi illeszkedéssel fejlődtek. Mindezek a *stativa* ősszláv 'stati' valahol áll igéhez kötődnek (TESz, I. 807.). A kárpátukrán nyelvjárásokban viszont a *крóсна* kifejezés él. Dzendzelivszkij professzor szerint a *крóсна* a szlávoknál valószínűleg nem speciálisan szövési terminus volt, hanem minden bizonnyal 'munkapadot, rámát, állványt' jelentett, amihez a szerszámokat erősítették vagy helyezték. A *крóсна* jelentése tehát lehetővé tette a szó „szövöszék” jelentésben való használatát. Minden bizonnyal a múltban a szlávoknál, akár a rómaiaknál, a régi egyiptomiaknál, skandinávoknál stb. a szövöszék nem vízszintes felépítésű volt, mint most, hanem függőleges, melynél a láncfonalak függőlegesen vannak kifeszítve. Így a jelentés onnan ered, hogy a szerkezet függőleges ráámját, annak tartozékait nevezték *крóсна*-nak vagy *крóсно*-nak. A kárpátukrán nyelvjárásokban a 'статва' a „szövöszék két talpa közül valamelyik.”

A szavak eredetét vizsgálva, összegezve a fent elmondottakat, tehát valószínűnek tűnik, hogy őseink már a honfoglalás előtt is rendelkeztek kezdetleges „vászonkultúrával”. Erre utalnak a honfoglalás előtt átvett török jövevényszavak: *kender*, *tíló*, *csepű*, *orsó* és a finnugor korig visszavezethető *fon* szó is. A magasabb szintű rostfeldolgozást pedig a szlávoktól vettük át, mert az erre utaló szavak jó része, mint látjuk, szláv eredetű: *guzsaly*, *pamacs*, *pózna*, *gereben* stb.

A fentiekből kitűnik, hogy egy-egy nép történetének, gazdasági, társadalmi viszonyainak alakulása összefüggésében magával hozza azt, hogy a nyelv szókészlete milyen forrás(ok)ból bővül, e szavak milyen fogalmi kategóriákba csoportosulnak, miként tagolódnak időben és tematikailag. A szókészleti kategóriák vizsgálata tehát napjainkban is újabb feladatot jelent, a megoldás széles körű és több szempontú kutatást kíván.

IRODALOM

1. [Балецкий Э., 1958, 1963] – Балецкий Э. Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии // StSl, t. IV. – Вр., 1958. Балецкий Э. О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке (Венгерские заимствования в произведениях Н.Л. Устияновича) // StSl, t. IX. – Вр., 1963.

2. [Бернштейн С. Б., 2000] – Бернштейн С. Б. Ещё раз о значении славизмов в неславянских языках как источнике по истории славянских языков (К публикации книги П. Лизанца „А кárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza” I-II kötet) [Budapest, 1992; Ужгород, 1996] // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1994–1996. Сборник научных трудов. – Москва, 2000. – С. 223-227.

3. [Дэже Л., 1958–1961] – Дэже Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. // StSl, t. IV–VII. Вр., 1958–1961.

4. [Дзензелівський Й. О., 1967] – Дзензелівський Й. О. Ткацька лексика українських говорів Закарпатської області УРСР. // St. Sl, t. XIII. Вр., 1967. – С. 189.

5. [Клепикова Г.П., 1992] – Клепикова Г.П. Славяно-венгерско-румынские языковые отношения в зоне Карпат // Acta Hungarica. – 1992, III рік видання. – Ужгород, 1993. – С. 16, 19, 21, 22.

6. [Лизанець П.М., 1998] – Лизанець П.М. Мовні свідчення про контакти угорських племен з східнослов'янськими племенами до 896 року // Acta Hungarica, 1996-1997, VII-VIII роки видання. – Ужгород-Дебрецен, 1998.

7. [Lizanec 1996] – Lizanec P. N. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. II. kötet. – Ungvár, 1996.

8. [Gönyey 1936] – Gönyey Sándor. A népi kendermunka szerszámai Magyarországon // Néprajzi Értesítő, 1936. – N28.

Яцкович М.Й.

**Слов'янські запозичення ткацької лексики
в угорських говорах Закарпаття**

Резюме

У доповіді на матеріалі „Атласа угорських говорів Закарпаття” т. II проф. Лизанця П.М. проводиться аналіз діалектної (ткацької) лексики в історико-етимологічному аспекті. Проаналізовані лексеми – слов'янські запозичення дають також чітку картину щодо відображення мовних контактів у діалектній лексиці на базі угорських та українських говорів Закарпаття.